

CEZARY KUKLO

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-6068-4278

O HISTORII SPOŁECZNEJ Z PERSPEKTYWY DEMOGRAFA HISTORYCZNEGO SŁÓW PARĘ A HISTORICAL DEMOGRAPHER'S OUTLOOK ON SOCIAL HISTORY

Abstract

This article concerns the mutual expanding and enriching influence of the social history and historical demographics research issues, visible in popular historiography, at least since the end of the 20th century. The author uses selected achievements of international historiography as a backdrop for a presentation of the main achievements of Polish historical demographers, who conducted modern studies into the forms and living patterns in the territory of Poland ranging from the late mediaeval times up to the 20th century, on a larger scale than ever in the past. The article highlights the presence of new sociocultural and demographic issues such as areas of solitary females, location and significance of the elderly, occurrence of the life cycle servants phenomenon in the Old-Polish society.

Key words: social history, historical demographics, family, household, living patterns

Słowa kluczowe: historia społeczna, demografia historyczna, rodzina, gospodarstwo domowe, wzorce zamieszkiwania

Cenne uwagi Stanisława Roszaka o zmianach zachodzących w historii społecznej i kulturowej od lat 90. ubiegłego stulecia¹, podobnie jak Piotra Guzowskiego, akcentującego wyraźny rozdźwięk między badaniami społeczno-gospodarczymi uprawianymi w kraju i światowymi trendami w tej dziedzinie², chciałbym uzupełnić próbą porównawczego spojrzenia na historię społeczną

¹ S. Roszak, *Historia społeczna i historia kulturowa epoki nowożytnej. Doświadczenia oraz perspektywy ukrywania i odkrywania jednostki*, „Historyka” 47, 2017, s. 77–88.

² P. Guzowski, *Przyziemne potrzeby w badaniach społeczno-gospodarczych dawnej Polski*, „Historyka” 49, 2019.

jeszcze z innej nieco perspektywy, a mianowicie demografii historycznej³. Nie jest to jednakże zadanie łatwe, albowiem dzisiejsze rozumienie historii społecznej i jej przedmiotu, tj. u schyłku drugiej dekady XXI wieku, nie jest tożsame z dawniejszym. Historia społeczna po II wojnie światowej zmieniała swój zakres i ewoluje po dzień dzisiejszy⁴. Przypomnijmy zatem w największym skrócie, że początkowo historię społeczną widziano jako coś wyższego, lepszego od tradycyjnej historii polityczno-wojskowej, historii królów, wojen i dyplomacji (niektórzy historycy ze szkoły Annales czy podobnie w koncepcji *Historische Sozialwissenschaft*). Następnie była utożsamiana z dziejami klas i formacji społecznych, by już w latach 80. ubiegłego stulecia przeobrażać się w historię społeczno-kulturalną, bogato czerpiącą z historii mentalności, antropologii historii, mikrohistorii, historii codzienności i historii kobiet⁵.

W ostatnich dwóch dekadach, mimo przeróżnych nowych mód i kierunków w światowej historiografii historii społecznej, jednym z jej ważniejszych atomów badawczych zdają się być badania nad rodziną, z daleko poszerzonym w stosunku do lat wcześniejszych kwestionariuszem problemowym⁶. I nie ma w tym nic zaskakującego, bowiem historycy wielu krajów są zgodni, że rodzina była nie tylko podstawową komórką społeczną, ale do końca epoki preindustrialnej stanowiła określony zespół siły roboczej. Nie oznaczało to bynajmniej, że negowano samodzielną aktywność gospodarczą jednostek, w tym samotnych kobiet, którymi zainteresowano się szerzej dopiero na początku lat 80. XX wieku⁷,

³ Praca powstała w ramach projektu „Procesy modernizacyjne w tradycyjnym społeczeństwie Europy peryferyjnej, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2014/15/B/HS3/02202.

⁴ Dobrze to ilustruje książka J. Żarnowskiego, *Historia społeczna. Metodologia — ewolucja — perspektywy*, Warszawa 2011, podobnie jak praca M. Kurkowskiej-Budzan, *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych*, Kraków 2003, choć ta ostatnia siłą rzeczy ograniczona jest do dorobku historiografii jednego kraju.

⁵ Na przemiany treściowe historii społecznej w dotychczasowej historiografii światowej zwracają uwagę zarówno D.R. Kelley, *Granice historii. Badanie przeszłości w XX wieku*, tłum. B. Hlebowicz, Warszawa 2009, jak i G.G. Iggers, *Historiografia XX wieku*, tłum. A. Gądzala, Warszawa 2010; zob. też uwagi W. Schulze wskazujące na różnice między „nowoczesną niemiecką historią społeczną” a najnowszą „historią codzienności” w jego wprowadzeniu do tomu — *Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria*, przeł. A. Kopacki, Warszawa 1996, s. 9–26.

⁶ Por. np. *Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Developments (1300–1900)*, red. D.W. Sabean, S. Teuscher, J. Mathieu, New York–Oxford 2007; *The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance System in Europe (17th–20th Centuries)*, red. M. Durães, A. Fauve-Chamoux, L. Ferrer, J. Kok, Bern 2009; E. Todd, *L'origine des systèmes familiaux*, t. 1: *L'Eurasie*, wyd. 2, Paris 2011, z bogatą literaturą s. 601–670 (1 wyd. ukazało się w 2011 r.).

⁷ Dorobek zarówno światowej, jak i polskiej historiografii poświęconej różnym obszarom żeńskiej samotności do połowy lat 90. XX w. omawiam w pracy: C. Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficz-*

ale dominowało przeświadczenie o uprawianiu wielu dziedzin przedkapitałystycznej gospodarki w ramach współdziałania mniejszej lub większej liczby członków grupy rodzinnej. Stąd w latach 70. i 80. ubiegłego stulecia w historii społecznej na plan pierwszy zostały wydobyte analityczne studia dawnych struktur rodzinnych, ich przeobrażeń i motywacji trendów rozwojowych, a zwłaszcza prokreacji i umieralności. Dla wielu badaczy było wówczas oczywiste, że u podłoża zrozumienia roli i znaczenia gospodarczego dawnej rodziny muszą leżeć nowoczesne studia nad liczebnością rodziny i jej wewnętrzną strukturą⁸. Cenne studia francuskich badaczy Jeana-Pierre'a Bardeta nad wczesnonowoczesnym społeczeństwem Rouen, Antoinette Fauve-Chamoux nad Reims, Jeana Ganiaga nad Beauvais, Stefana Minvielle dotyczące elity mieszkańców Bordeaux czy podobne, poświęcone Genewie, autorstwa Alfreda Perrenouda, powstałe z zastosowaniem metody L. Henry'ego (rekonstrukcji rodzin), ukazały wszechstronnie nie tylko samą płodność tamtejszych rodzin, zawsze — co podkreślamy — w stratyfikacji społecznej, ale wydobyły innowacyjność środowisk miejskich w zakresie prokreacji⁹. Zarówno w Szwajcarii, jak i we Francji (Normandia, Szampania), w środowisku miejskich notabli i bogatej burżuazji, od połowy XVII stulecia praktykowano ograniczanie liczby urodzeń i to, co istotne, jeszcze przed wyraźnym zmniejszeniem się umieralności. Najwcześniej i najbardziej radykalnymi postawami w zakresie ograniczania urodzeń charakteryzowali się notable w Reims. Ów zwyczaj kontrolowania liczby potomstwa szybko dotarł do pozostałych grup mieszkańców, również tych uboższych (przykładem może być płodność robotników w Rouen i jeszcze niższa w Reims) na

no-społeczne, Białystok 1998; dla okresu późniejszego zob. np. M.E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, wyd. 3, Cambridge–New York 2008; *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, red. K.A. Makowski, Poznań 2014.

⁸ Dzisiaj, z perspektywy lat pojawiają się głosy, jak np. historyka amerykańskiego George'a Altera z Uniwersytetu w Michigan, określające problematykę badawczą uprawianą w latach 70. i 80. jako starą, choć oczywiście ważną i cenioną demografię historyczną, por. G. Alter, *From Data Scarcity to Data Abundance: The Role of Demographic Models in Historical Demography*, presentation, European Society of Historical Demography, 21–24 September 2016, Leuven, Belgium.

⁹ J.-P. Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1–2, Paris 1983; A. Fauve-Chamoux, *Familles urbaines et maternité consciente au XVIIIe siècle, Reims entre Genève et Rouen*, w: *Famille, parenté et réseaux en Occident (XVIIe–XIXe siècles)*, *Mélanges offerts à Alfred Perrenoud*, red. A.-L. Head-König, L. Lorenzetti, B. Veyrassat, Genève 2001, s. 359–380; *eadem*, *Baja de la fecundidad y familia urbana en Reims durante el siglo XVIII. 1760–1802*, *Revista de Historia Social y de las Mentalidades*, Universidad de Santiago de Chile 4, 2000, s. 231–254; J. Ganiage, *Beauvais au XVIIIe siècle: population et cadre urbaine*, Paris 1999; S. Minvielle, *Dans l'intimité des familles bordelaises. Les élites et leur comportements aux XVIIIe siècles*, Paris 2009; A. Perrenoud, *Aspects of fertility decline in a urban setting: Rouen and Geneva*, w: *Urbanisation in history. A process of dynamic interactions*, red. A. van der Woude, J. de Vries, Oxford 1990, s. 243–263.

długo przed Rewolucją 1789 r. Krótko mówiąc, od połowy XVIII wieku świadome macierzyństwo, zdaniem A. Fauve-Chamoux, nie było tylko przywilejem najbogatszych, ale także klas średnich, a nawet świata robotników. Obserwacji zachowań rodzin miejskich towarzyszą sugestie, że wynikały one nie z przypadkowej, lecz świadomej „prewencyjnej” kontroli urodzeń w miastach, zbieżnej z momentami kryzysów gospodarczych i żywnościowych, powodujących stan względnego niedożywienia mieszkańców. Wprawdzie innowacyjnością w zakresie kontroli liczby potomstwa charakteryzowały się przede wszystkim rodziny miejskie, jednak we Francji Ludwików XV i XVI znajdziemy regiony jak Vexin, położony po obu stronach rzeki Epte, w którym wieśniacy zmieniali swoje zachowania reprodukcyjne skutkujące spadkiem płodności, stosując „całkowitą antykoncepcję”, a nie rozłożenie urodzeń w czasie. Nie oznacza to jednakże powszechności takich postaw wśród chłopów francuskich czy mieszkańców małych miast, czego najlepszym przykładem może być prokreacja w rodzinach 40 wsi i małego miasta Vernon, położonych na zachód od Paryża, na granicy Normandii i Ile-de-France, hołdujących z całą pewnością płodności naturalnej¹⁰.

U schyłku XX wieku do rąk czytelników trafiło obszerne *opus magnum* losów demograficznych kilku tysięcy rodzin angielskich od czasów Elżbiety I po rządy „króla żeglarzy” Wilhelma IV¹¹. Monumentalne dzieło czwórki historyków, Edwarda Antony’ego Wrigley’a, Ros S. Davies, Jima E. Oeppena i Rogera S. Schofielda ze słynnej Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, zaowocowało rozpoznaniem struktur demograficznych rodzin z aż 26 parafii rozsianych po całej Anglii, i co najważniejsze, kontrastujących pod względem społeczno-gospodarczym. W pracy, co oczywiste, znalazło się także wielostronne omówienie zjawiska płodności angielskich par małżeńskich, których szczegółowe analizy (np. wskaźnik poziomu płodności — M ; wskaźnik ograniczania urodzeń — m , zaczerpnięte z modelu Coale’a-Trussela) zdają się wskazywać, że w tamtejszych rodzinach, odmiennie niż we francuskich czy szwajcarskich, normą była bardziej płodność naturalna niż regulowana. Co ważne, podobnych nowoczesnych analiz doczekały się już historie rodzin na Półwyspach Apenińskim¹² i Iberyjskim¹³, a także na obsza-

¹⁰ J.-P. Bardet, *Fécondité et natalité*, w: *Histoire des populations de l’Europe*, t. 1: *Des origines aux prémices de la révolution démographique*, Paris 1997, s. 321–327.

¹¹ E.A. Wrigley, R.S. Davies, J.E. Oeppen, R.S. Schofield, *English Population History from Family Reconstitution 1580–1837*, Cambridge–New York 1997.

¹² G. Da Molin, *La Famiglia nel passato. Strutture familiari nel regon di Napoli in età moderna*, Bari 1990, *eadem*, *Familglia et matrimonio nell’Italia del Seicento*, Bari 2000.

¹³ D. Sven Reher, *Familia, poblacion y siciedad en la provincial de Cuenca 1700–1970*, Madrid 1988; *idem*, *Town and country in Preindustrial Spain. Cuenca, 1550–1870*, Cambridge 1990.

rach niemieckich¹⁴. Ostatnie lata przyniosły też cały szereg nowoczesnych opracowań podnoszących wzajemne relacje między kulturą, religią i zachowaniami demograficznymi członków rodzin, do końca lat 80. będące słabiej postrzegane w światowej historii społecznej. Stało się tak za sprawą włączenia do badań nad oddziaływaniem religii na postawy reprodukcji w populacjach historycznych przedstawiciele innych dyscyplin naukowych, a mianowicie epidemiologów, socjologów czy psychologów, którzy rozwinęli znacznie szerzej ramy teoretyczne i koncepcyjne, opisując konkretne powiązania i mechanizmy, za pomocą których religia, zdrowie, rodzina i jej płodność są wzajemnie połączone¹⁵. Gwoli ścisłości, dodajmy jednak, że gros tych ostatnich rozważań dotyczy przede wszystkim społeczeństw XIX i XX-wiecznych, choć oczywiście nie brak także przykładów z epoki wczesnonowożytnej¹⁶.

Tymczasem w naszym kraju problematyka zachowań reprodukcyjnych mieszkańców miast i wsi w dobie staropolskiej doczekała się jak dotąd jednego większego studium poświęconego rodzinie warszawskiej w czasach saskich i stanisławowskich¹⁷ oraz kilku mniejszych przyczynków dotyczących głównie rodzin w niewielkich parafiach miejsko-wiejskich Górnego i Dolnego Śląska¹⁸.

¹⁴ J. Schlumbohm, *Lebensläufe. Familien, Höfe: Die Bauern und Heuerleuten des osna-brückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994; J. Knodel, *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Population in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1988.

¹⁵ Por. uwagi do tomu studiów F. von Poppela i R. Derosasa, *Introduction*, w: *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*, red. R. Derosas, F. von Poppel, Dordrecht 2006, s. 1–20.

¹⁶ Zob. np. P. Zschunke, *Konfession und Alltag in Oppeheim. Beiträge zur geschichte von Bevölkerung und Gesellschaft einer gemischtkonfessionellen Kleinstadt in der Frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1984; M. Rommel, *Zwischen Ancien Régime und Industriezeitalter. Elemente der Kontinuität und Diskontinuität in der Demographischen Entwicklung von Worms (1750–1875)*, w: *Landgeschichte und Historische Demographie*, red. M. Matheus, W.G. Rödel, Stuttgart 2000, s. 27–46; E. Heller-Kerneth, *Konfession und Demographie — Plädoyer für eine Differenzierte Betrachtung*, *ibidem*, s. 69–80; K. McQuillan, *The evolution of religious differences in fertility: Lutherans and Catholics in Alsace, 1750–18160*, w: *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*, red. R. Derosas, F. von Poppel, Dordrecht 2006, s. 133–146. Zob. też zbiór artykułów w tomie *Hopes for Better Spouses. Protestant Marriage and Church Renewal in Early Modern Europe, India, and North America*, red. A.G. Roeber, Michigan–Cambridge 2013.

¹⁷ C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991. Zob. też nową, opracowaną jej wersję angielską — *The population of the Holy Cross parish in Warsaw in the 18th century*, Białystok 2016. Z kolei ważne opracowania K. Makowskiego, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992 i A. Zielińskiej, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012, dotyczą epoki porobiorowej.

¹⁸ Ich podstawowe ustalenia w zakresie najważniejszych parametrów demograficznych (wiek nowożeńców, dzietność, skala poczęć przedślubnych i urodzeń pozamażeńskich oraz wiek matki w chwili urodzenia ostatniego dziecka) dobrze podsumowuje K. Górna, *Rodzina na*

Całkiem niedawne prace Hanny Kurowskiej poświęcone mieszkańcom Gubiny i Jolanty Skierskiej o mieszkańcach Zielonej Góry, choć z zastosowaniem metody rekonstrukcji rodzin, w ograniczonym stopniu wzbogacają naszą wiedzę o prokreacji w Europie Środkowej¹⁹. I chociaż badania Cezarego Kukła, a także najnowsze autorstwa Konrada Kołodziejczyka nad społecznością parafii Nowy Korczyn²⁰, wskazują, że w końcu XVIII wieku niektóre z warszawskich par małżeńskich mogły podejmować próby kontrolowania liczby potomstwa, podobnie jak pół wieku później czyniły to rodziny w Poznaniu i Toruniu, to rozpoznanie systemu reprodukcji w rodzinie staropolskiej w stratyfikacji społecznej pozostaje nadal pilnym i ważnym wyzwaniem rodzimej historiografii. Tym bardziej, iż patrząc z perspektywy badań nad rozpoznanem mechanizmów działania czynników biologicznych, sprzyjających płodności lub ją hamujących, należy podkreślić, że w ostatnich latach zniknęły podstawowe przeszkody w ich rozwoju w naszym kraju. Obecnie nie ma większych problemów z dostępem do setek ksiąg metrykalnych ślubów, chrztów i pogrzebów w archiwach kościelnych jako podstawowego źródła obserwacji miejskich i wiejskich modeli płodności. W obliczu pełnej dostępności do komputerów osobistych, wyposażonych standardowo w solidne opracowania statystyczne, nie ma też potrzeby pisania specjalistycznych programów rekonstruujących automatycznie czy półautomatycznie rodziny, tak jak było to jeszcze dwadzieścia lat temu. Z całą pewnością każda religia chrześcijańska potępia pewne formy zachowania, jak chociażby utrzymywanie seksualnych kontaktów przedmałżeńskich czy dzieciobójstwo, ale też promuje konkretne praktyki sprzyjające solidarności rodzinnej i pomocy, do których najogólniej można zaliczyć także zachowania demograficzne. Nasza wiedza na temat wpływów religijnych wyznań protestanckich (i nie tylko) na kształtowanie postaw demograficznych w społeczeństwie staropolskim, a nawet szerzej — w całej dobie preindustrialnej, jest jak na razie niemal szczątkowa. I tylko trochę więcej możemy wnioskować na ten temat dzięki studiom Krzysztofa Makowskiego i Agnieszki Zielińskiej, po trosze także Grażyny Liczbińskiej, choć wszystkie one dotyczą zasadniczo XIX stulecia²¹.

Górnym i Dolnym Śląsku w XVIII–XIX wieku. Kontynuacje i zmiany demograficzne, „Przeszłość Demograficzna Polski” 26, 2005, s. 47–60.

¹⁹ H. Kurowska, *Gubiny i jego mieszkańcy. Studium demograficzne XVII–XIX w.*, Zielona Góra 2010; J. Skierska, *Ludność Zielonej Góry w latach 1652–1766 w świetle ksiąg metrykalnych*, Zielona Góra 2015.

²⁰ K. Kołodziejczyk, *Rodzina w parafii Nowy Korczyn w drugiej połowie XVIII wieku na podstawie ksiąg metrykalnych* (część 1), „Przeszłość Demograficzna Polski” 38, 3, 2016, s. 55–78; część 2, *ibidem*, 39, 2017, s. 65–95. Artykuł zwraca uwagę na dobre zastosowanie metody rekonstrukcji rodzin z właściwym jej całym aparatem statystycznym, umożliwiając tym samym wpisanie otrzymanych wyników w badania europejskich struktur rodzinnych.

²¹ K. Makowski, *Rodzina...*; A. Zielińska, *Przemiany...*; G. Liczbińska, *Umieralność i jej uwarunkowania wśród ludności katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego*

Sygnalizując pilną potrzebę intensyfikacji rodzimych badań nad strukturami demograficznymi rodzin na ziemiach polskich w dobie preindustrialnej, warto upomnieć się o daleko większe uwzględnienie w nich okoliczności konstytuowania najmniejszej komórki społecznej, a więc daleko szersze studia nad strategiami małżeńskimi (polityką rodzinną), podobne chociażby do tych zrealizowanych przez Judith Hurwitech w odniesieniu do szlachty niemieckiej w dobie późnośredniowiecznej i wczesnej nowożytności²². Z najnowszych prac z całą pewnością warto odnotować tom studiów przygotowany i zredagowany przez wybitną badaczkę austriacką specjalizującą się w historii społeczno-gospodarczej i demografii historycznej — Annę-Lisę Head-König i Węgra Petera Pozsgai, charakteryzujący zależności między dziedziczeniem gospodarstw chłopskich, ich rozmiarami i kształtem a strategiami małżeńskimi w dobie pre- i industrialnej²³. W tym kontekście należałoby wspomnieć o interesujących badaniach Krzysztofa Mikulskiego nad mieszczaństwem i szlachtą Prus Królewskich i Witolda Brzezińskiego nad możnowładztwem wielkopolskim²⁴. Przez lata przyzwyczailiśmy się także do obrazu rozpadu rodziny wskutek zgonu pierwszego ze współmałżonków. Tymczasem niedawne studium Iwony Kuleszy-Woronieckiej, podążające śladami historiografii zachodniej, uwytknęło zjawisko rozwodów w rodzinach magnackich²⁵. Z kolei opracowanie Edyty Bezzubik potwierdziło występowanie tegoż zjawiska także w stadłach mieszczańskich, a nawet chłopskich²⁶.

W ostatnich latach patrzymy z wyraźną zazdrością na coraz lepiej rozpoznane w nauce światowej procesy doboru terytorialnego małżonków, a szerzej rzecz ujmując, na procesy mobilności terytorialnej i społecznej we wczesnej epoce nowożytnej. Studia np. Jeremy'ego Goldberga czy Petera Spufforda uwidocznily silny związek między wzorcem mobilności w wiejskiej Anglii Tudorów i Stu-

Poznania, Poznań 2009; eadem, *Lutherans in the Poznań province. Biological Dynamics of the Lutheran population in the 19th and early 20th centuries*, Hamburg 2015.

²² J. Hurwitech, *Marriage Strategy among the German Nobility: 1400–1600*, „Journal of Interdisciplinary History” 29, 2, 1998, s. 169–195.

²³ *Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, red. A.-L. Head-König, P. Pozsgai, Turnhout 2012.

²⁴ K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, s. 191–257; idem, *Strategie rodzinne mieszczan i szlachty Prus Królewskich w XIV–XVII wieku*, w: *Od genealogii do historii społecznej*, red. A. Janowska, B. Trelińska, Warszawa 2011, s. 45–62; W. Brzeziński, *Koligacje małżeńskie możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 2012.

²⁵ I. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002.

²⁶ E. Bezzubik, *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej — na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*, „Genealogia” 17, 2005, s. 7–92.

artów a cyklem życia rodziny i jednostki²⁷. Do podobnych konstatacji doszedł Josef Grulich, badając procesy ruchliwości przestrzennej mikroregionu czeskich Budziejowic w XVIII i XIX wieku²⁸. W naszym kraju przez lata panowało przekonanie, że nieliczne zachowane dla miast przedrozbiorowych księgi przyjęć prawa miejskiego tylko w ograniczonym stopniu pozwalają na badanie wspomnianego zagadnienia, nie doceniano przy tym tak naprawdę możliwości badawczych tkwiących w treści staropolskich metryk ślubów²⁹. Wprawdzie przy okazji monograficznych ujęć pojedynczych zazwyczaj parafii owo zagadnienie nie było pomijane, ale proces przemieszczeń terytorialnych nie był ich głównym celem i nie towarzyszyła im szersza podbudowa teoretyczna. Dopiero od niedawna możemy dostrzec, głównie za sprawą Mateusza Wyźgi i Radosława Poniała, szersze zainteresowanie ruchliwością niższych stanów społecznych w dobie przedrozbiorowej. Przedmiotem cennych rozważań pierwszego z nich, już od kilku lat, jest mobilność terytorialna i społeczna ludności chłopskiej na obszarze mikroregionu krakowskiego w XVI–XVIII wieku, dodajmy, opartych na skrupulatnych analizach dziesiątków ksiąg metrykalnych, przede wszystkim ślubów oraz chrztów³⁰. Dotychczasowe studia Wyźgi ujawniły wielopokoleniowe łańcuchy migracyjne ułatwiające chłopom najpierw znalezienie pracy, następnie zaś założenie rodziny i na końcu naturalizację w mieście. Drugi zaś swoją obserwację badawczą skupił na specyficznej grupie społecznej, jaką w tamtym czasie stanowili tzw. ludzie luźni (niekiedy błędnie identyfikowani w naszej historiografii z marginesem społecznym), znajdujący się poza ówczesną strukturą stanową³¹.

²⁷ J. Goldberg, *Marriage, migration, servanthood and life cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages*, „Continuity and Change” 1, 2, 1986, s. 141–169; P. Spufford, *The comparative mobility and immobility of Lollard descendants in early modern England*, w: *The World of Rural Dissenters, 1520–1725*, red. M. Spufford, Cambridge 2012, s. 309–331.

²⁸ J. Grulich, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013. Zob. też interesujące studium krakowskiego historyka podejmującego trud wielorakiego spojrzenia na zagadnienie ruchliwości terytorialnej na starym kontynencie w długim trwaniu — A. Wałaszek, *Migracje Europejczyków: 1650–1914*, Kraków 2007.

²⁹ Stąd wziął się postulat S. Gierszewskiego, który jeszcze na początku lat 70. ubiegłego stulecia wskazywał na potrzebę kompleksowej eksploracji w badaniach ruchliwości terytorialnej wszystkich rodzajów źródeł, por. S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Studium źródłoznawcze*, Warszawa 1973, s. 13.

³⁰ M. Wyźga, *Migrations to the city of Cracow, 1400–1800*, „Altreitalia. Revista internazionale di studi sulle migrazioni Italiano nel mondo” 57, 2017, s. 5–26 (*ibidem* najnowsza, obszerna literatura przedmiotu); *idem*, *Uwagi o napływie chłopów do Krakowa w okresie preindustrialnym*, w: *Nawarstwienia historyczne miast Europy Środkowej*, red. M. Warda-Lasoń, Kraków 2016, s. 71–80; *idem*, *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej: z badań nad mikroregionem krakowskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 37, 2, 2015, s. 95–128.

³¹ R. Poniał, *Ludzie luźni w społeczeństwie Rzeczypospolitej szlacheckiej w kontekście badań nad cyklem życia*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 73, 2013, s. 51–77;

Z badań Poniata wyłonił się — co podkreślamy — odmienny od dotychczasowego obraz grupy „luźnych”, którzy nie tylko nie byli zepchnięci na margines, ale też daleko było im do zasiedziałości. Zmieniali bowiem z dużą częstotliwością miejsca pobytu, migrując nawet na znaczne dystanse, kierowali gospodarstwami wykraczającymi poza samą parę małżeńską, a jedna trzecia ich gospodarstw zatrudniała własną czeladź najemną.

W historii społecznej za sprawą demografii rodzinnej obserwujemy w ostatnich kilkunastu latach także inne podejście do historii chrztu nowonarodzonych, rozpatrywane w połączeniu z doborem i rolą rodziców chrzestnych oraz imiennictwem chrzestnym. Zapoczątkowało je interesujące studium francuskiej historyczki i antropolożki Agnès Fine, w którym zaproponowała model duchowego pokrewieństwa (duchowej socjalizacji) obowiązującego w społeczeństwie starego kontynentu, pełnego odniesień do znaczenia życia i śmierci³². W ślady Fine podążyli wkrótce następni, m.in.: Will Coster, Katherine A. Lynch i, najszerszej, Guido Alfani³³. Warto tutaj przywołać obszerny wstęp trójki redaktorów do najnowszego dzieła na tej niwie, a mianowicie wspomnianego wcześniej Alfaniego oraz Philippe’a Castagnettiego i Vincenta Gourдона, w którym obok zdefiniowania przedmiotu badań, szeroko i kompetentnie omówiono całkiem już spore osiągnięcia oraz nakreślono perspektywy badawcze³⁴.

Dwie ostatnie dekady w jeszcze w większym stopniu niż wcześniej zwróciły swoją uwagę na analizy form rodzinnych, ale ujmowanych nie tyle z perspektywy pojedynczego kraju lub grupy społecznej, lecz usytuowanych w ramach europejskiego badania geografii form rodzinnych. Współczesnym historykom, socjologom i ekonomistom nie wystarczają już proste uogólnienia dotyczące wielkości rodziny i jej gospodarstwa domowego czy charakterystyki struktury tychże ostatnich w środowisku miast i wsi, wyraźnie dominujące w pierwszych głośnych tomach zbiorowych zredagowanych przez Petera Lasletta z Cambridge Group i jego współpracowników³⁵. Dysponując niespotykanym

idem, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014.

³² A. Fine, *Parrains, Marrains. La parenté spirituelle en Europe*, Paris 1994.

³³ W. Coster, *Baptism and Spiritual Kinship in Early Modern England*, Aldershot 2002; K.A. Lynch, *Individuals, Families and Communities in Europe, 1200–1800. The Urban Foundations of Western Society*, Cambridge 2002; G. Alfani, *Padri, Padrini, patronati. La parentela spirituals neela storia*, Venise-Marsilio 2007 (wyd. ang. — *Fathers and Goodfathers. Spiritual Kinship in Early Modern Italy*, Farham 2009).

³⁴ G. Alfani, Ph. Castagnetti, V. Gourdon, *Introduction*, w: *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVIe–XXe siècles)*, red. G. Alfani, Ph. Castagnetti, V. Gourdon, Sainte-Étienne 2009.

³⁵ *Household and Family in The Past Time*, red. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972; oraz *Family Forms in Historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge 1983.

wcześniej bogactwem danych, zaczerpniętych z ksiąg *status animarum*, przed- i statystycznych spisów ludności różnorodnej proveniencji, a także nowymi metodami statystycznymi z komputerowymi symulacjami włącznie, podejmują oni próby modelowej interpretacji aspektów funkcjonowania rodziny, w tym składu i organizacji grup domowych i wzorców mieszkaniowych³⁶. Na marginesie warto jednak zauważyć, że zaproponowana przez Lasletta jeszcze w latach 70. ubiegłego stulecia typologia form rodzinnych w preindustrialnej Europie, mimo różnorodnych zarzutów, także współcześnie jest punktem odniesienia w trwającej dyskusji nad rekonstrukcją geografii europejskich form rodzinnych.

Większość z nich, podejmując fundamentalne badania nad przemianami w organizacji życia rodzinnego, skupia swoją uwagę na kluczowych etapach w cyklu życia jednostki: dzieciństwie i młodości połączonej z opuszczeniem domu rodzinnego i dla wielu pójściem na służbę; dorosłością związaną zazwyczaj z założeniem rodziny i występowaniem w roli gospodarza oraz starością, która w społeczeństwie preindustrialnym przybierała różne, często jakże smutne oblicze. Prace te w większości lub w jakiejś tylko części korzystały z socjologicznych modeli rozwojowych rodziny (*life cycle*) i cyklu życia jednostki w przeszłości (*life-course approach*) w szerokim zakresie uwzględniały cechy demograficzne, podobnie jak elementy socjo-ekonomiczne, bowiem miały na celu zobrazowanie zależności między wiekiem jednostki a pozycją w grupie domowej.

Także w obszarze społeczno-kulturowej historii rodziny ostatnie lata przyniosły wyraźne poszerzenie problematyki badawczej. Po wcześniejszym szerokim zainteresowaniu losami najmłodszych, i to bardziej tych urodzonych w związkach małżeńskich, które podsumowało zbiorowe opracowanie przygotowane pod kierunkiem Włoszki Egle Becchi i Francuza Dominique'a Julii, z udziałem światowej czołówki badaczy³⁷, czy też pracach dotyczących ojców, jak tej pod redakcją Jeana Delumeau i Daniela Roche'a³⁸, przyszła pora na poznanie rozlicznych uwarunkowań przeżywania samego dzieciństwa w rodzinie³⁹, a także ról społecznych i gospodarczych kolejnych uczestników życia

³⁶ Z całego szeregu najnowszych prac z całą pewnością rozległością horyzontów badawczych i metodologicznych, opartych na spożytkowaniu ogromnej literatury przedmiotu, wyróżnia się dzieło 40 lat pracy francuskiego historyka, socjologa i demografa E. Todda, *L'origine des systèmes familiaux*.

³⁷ *Storia delli infanzia*, red. E. Becchi, D. Julia, t. 1–3, Rome–Bari 1996.

³⁸ *Histoire des pères et de la paternité*, red. J. Delumeau, D. Roche, Paris 1990 (pol. — *Historia ojca i ojcostwa*, red. J. Delumeau, D. Roche, przeł. J. Radożycki, M. Paloetti-Radożycka, Warszawa 1995).

³⁹ Zwraca uwagę rozległość spojrzenia na dzieciństwo w perspektywie prawie 3 tys. lat (od antyku po dzień dzisiejszy) w najnowszym 6-tomowym dziele historiografii zachodniej *A Cultural History of Childhood and Family*, London–New York 2010. Niestety oba opracowania z założenia nie obejmują Europy Wschodniej.

grup domowych: dziadków, braci i sióstr a także wujów i ciotek⁴⁰. Towarzy-
szyły temu dalsze pytania, chociażby o liczbę krewnych mieszkających pod
jednym dachem z rodziną, o samą problematykę krewnych i pokrewieństwa,
a nawet szerzej, o powstawanie i trwanie sieci krewniaczych⁴¹. Perspektywa
antropologiczna ukierunkowana na relacje między pojedynczą grupą miesz-
kalną a szerszymi środowiskami krewniaczymi, wyraźnie obecna w pracach
m.in. Andrejsa Plakansa i Davida Sabeana⁴², cieszy się cały czas niesłabnącym
zainteresowaniem⁴³. Jakaś część wspomnianych krewnych z racji wieku sytu-
owała się w gronie ludzi starych, nierzadko zniedołężniałych, zamieszkujących
u bliższych i dalszych krewnych, często także samotnie czy w przytulku para-
fialnym. Poznanie rozmiarów i składu tej grupy zaowocowało jeszcze jednym
kierunkiem badawczym wyraźnie zaznaczonym ostatnimi laty. Mamy tutaj na
myśli historię starości, u początków której legły prace nestora socjologii histo-
rycznej i jednego ze współzałożycieli Cambridge Group, wspomnianego już

⁴⁰ V. Gourdon, *Histoire des grands-parents*, Paris 2001; N. Tadmor, *Family and Friends in Eighteenth-Century. Household, Kinship and Patronage*, Cambridge 2001; D. Lett, *Histoire des frères et soeurs*, Paris 2004; *Les Fratries. Une démographie sociale de la germanité*, red. M. Oris, G. Brunet, E. Widmer, A. Bideau, Bern 2007; M. Trévisi, *Au Coeur de la parenté. Oncles et tantes dans la France dans Lumières*, Préface de J.-P. Bardet, Paris 2008.

⁴¹ O dorobku światowych badań dotyczących pokrewieństwa w szerokim ujęciu historii społecznej, antropologii i demografii historycznej dobrze orientuje zbiór artykułów przygotowany przez wytrawnych specjalistów D.W. Sabeana, S. Teuschera i J. Mathieu — *Kinship in Europe*, zob. przyp. 6. W tomie dwa pierwsze rozdziały autorstwa D.W. Sabeana i S. Teuschera oraz S. J. Yanagisako pełnią rolę istotnego wprowadzenia do dalszych prac szczegółowych. Pierwszy z nich bowiem omawia wyniki dotychczasowych osiągnięć historiograficznych z uwzględnieniem zróżnicowania regionalnego i społecznego oraz ukazuje przemiany znaczenia pokrewieństwa w okresie przejścia społeczeństwa od średniowiecza do wczesnej nowożytności i w następnym okresie, umownie datowanym po 1750 r. Drugi natomiast ukazuje związki historycznego podejścia do znaczenia pokrewieństwa z debatą toczoną na ten temat w gronie antropologów społecznych. Cały tom spotkał z krytyczną oceną francuskiego historyka F.-J. Ruggiu, *Histoire de la parenté ou anthropologie historique de la parenté? Autour de „Kinship in Europe”*, „Annales de Démographie Historique” 1, 2010, s. 223–256.

⁴² A. Plakans, *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life 1500–1900*, Oxford 1984; D.W. Sabean, *Kinship in Neckerhausen 1700–1870*, Cambridge 1998.

⁴³ Z obszernej literatury warto wskazać na prace ujmujące zagadnienie w dłuższej perspektywie czasowej, np.: B. Derolet, *Les pratiques familiales, le dront et la construction des différences (15e–19e siècles)*, „Annales HSS” 52, 2, 1997, s. 369–391; D.W. Sabean, *Kinship and Prohibited Marriages in Baroque Germany: Divergent Strategies among Jewish and Christian Population*, „Leo Baeck Institute Yearbook” 47, 2002, s. 91–103; G. De111e, *Le maire et le prieur: Pouvoir central et pouvoir local en Méditerranée occidentale (XVe–XVIIIe siècles)*, Paris 2003; J. Mathieu, *Ein Cousin and jeder Zaunlücke. Überlegungen zum Wandel von Verwandtschaft und ländlicher Gemeinde, 1700–1900*, w: *Politiken der Verwandtschaft*, red. M. Lanzinger, E. Saurer, Göttingen 2007, s. 55–71.

parokrotnie Lasletta⁴⁴. W okresie późniejszym obok pierwszych ujęć syntetycznych pióra francuskich uczonych Georges'a Minois'a i Jeana-Pierre'a Bois⁴⁵, nie zabrakło studiów dotyczących całego spektrum problematyki starości z jej socjo-ekonomicznymi i kulturowymi uwarunkowaniami włącznie⁴⁶.

Przy okazji warto podkreślić, że badania składu europejskich grup domowych w dobie przedprzemysłowej, zarówno w miastach, jak i na wsi, odkryły w niektórych krajach znaczący udział najemnych pracowników obu płci. Bardzo szybko służba domowa stała się oryginalną dziedziną badań w wielu krajach, ujmowaną zresztą z różnych punktów widzenia. Cechą charakterystyczną tegoż nurtu, określanego nierzadko jako demograficzny, w odróżnieniu od kierunku społecznego i gospodarczego, jest położenie większego nacisku na eksplorację źródeł masowych, przede wszystkim pre- i statystycznych spisów ludności⁴⁷. Kluczowe dla niego staje się poznanie struktury demograficznej służby domowej, jej społecznego i terytorialnego pochodzenia oraz udziału w badanych populacjach. Ważne miejsce zajmują w nim dociekania poświęcone *life cycle servants*, tj. osobom podejmującym pracę w charakterze służącego w okresie między opuszczeniem domu rodzinnego a założeniem własnego gospodarstwa domowego. To właśnie obecność *life cycle servants* lub jej brak miała zdaniem wielu badaczy zachodnich wyróżniać, oczywiście pozytywnie, dynamicznie rozwijający się Zachód Europy od reszty świata⁴⁸.

Jedną z inspiratorek nurtu demograficznego badań najemnych pracowników fizycznych była sekretarz generalna Europejskiej Komisji Demografii Historycznej CISH Antoinette Fauve Chamoux, która we współpracy z kolegami z Czech zorganizowała w Pradze we wrześniu 1996 r. międzynarodowe kolokwium na ten temat, gdzie obok gospodarzy wzięli udział historycy z Francji,

⁴⁴ P. Laslett, *The history of aging and the aged*, w: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1997, s. 174–213.

⁴⁵ G. Minois, *History of Old Age: From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge 1989 (pol. — *Historia starości. Od Antyku do Renesansu*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1995); J.-P. Bois, *Le vieux de Montagne aux premières retraites*, Paris 1989 (pol. — *Historia starości. Od Montaigne'a do pierwszych emerytur*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1996).

⁴⁶ Zob. tomy prac zbiorowych: *Old Age in Preindustrial Society*, red. P.N. Stearns, New York 1982; *Life, Death and the Elderly: Historical Perspectives*, red. M. Pelling, R. Smith, London 1991; *Women and Ageing in British Society since 1500*, red. L. Botelho, P. Thane, New York–London 2001.

⁴⁷ Odwołuję się tutaj do charakterystyk owych szkół badawczych wyróżnionych przez R. Poniatę, w: *idem, Służba domowa w miastach i na ziemiach polskich od końca XVIII do XIX wieku*, Warszawa 2014.

⁴⁸ Por. J. Hajnal, *Two Kinds of Preindustrial Household Formation System*, w: *Family Forms...*, s. 98–99; M.S. Hartman, *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past*, Cambridge 2004.

Niemiec, Norwegii, Polski, Węgier i Włoch⁴⁹. Nie do przecenienia była też jej rola w dużym międzynarodowym projekcie rozpoczętym pod koniec minionego stulecia — *Servants Project*, w realizacji którego przez 5 lat uczestniczyli nie tylko historycy z Europy, Ameryki Północnej i Azji, ale również socjologowie i antropologowie kultury⁵⁰. Jedno z centralnych zagadnień w badaniach dotyczących systemu rodzinnego w Europie i Stanach Zjednoczonych, jakim było opuszczanie domu rodzinnego przez dzieci, dążące do własnej samodzielności (zarabianie i zbieranie oszczędności, nieformalna edukacja, nabywanie umiejętności przydatnych w życiu itp.) doczekało się na początku XXI wieku dwóch ważnych i cennych opracowań zbiorowych⁵¹.

Wspomniane wyżej badania łączą perspektywę historii społecznej i demografii historycznej z europejskim modelem małżeństwa. Zarysowany prawie pół wieku temu przez Johna Hajnala i Petera Lasletta obraz małżeństwa, bazujący zarówno na osiągnięciach francuskiej metody L. Henry'ego, jak i wynikach wypracowanych przez czołowych reprezentantów Cambridge Group i jej międzynarodowych kontynuatorów, jest stale obecny także w najnowszych badaniach socjo-demograficznych⁵². W największym skrócie, Hajnal podzielił Europę wzdłuż linii od Petersburga po Triest na dwie strefy, wyraźnie różniące się modelami małżeństwa. Na Zachodzie Europy małżeństwo zawierano w późnym wieku i wraz z jego zawarciem małżonkowie tworzyli osobne nowe gospodarstwo, towarzyszył temu duży odsetek ludzi żyjących w trwałym celibacie oraz zjawisko *life cycle servants*. W tym samym czasie w Europie Wschodniej podstawową komórkę społeczną tworzyli nowożeńcy w znacznie młodszym wieku, którzy żyli w gospodarstwach złożonych, celibat definitywny był znikomy, a praca młodych ludzi w charakterze najemnych pracowników fizycznych występowała sporadycznie. Od pierwszych tekstów Hajnala i Lasletta do

⁴⁹ *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, red. A. Fauve-Chamoux, L. Fialová, Praha 1997 (= *Acta Demographica*, t. 13).

⁵⁰ W projekcie uczestniczyli ze strony polskiej Cezary Kuklo i Małgorzata Kamecka z Uniwersytetu w Białymstoku. Efektem prac tego międzynarodowego i interdyscyplinarnego zespołu było 5 tomów studiów — *Proceedings of the Servant Project*, red. S. Pasleau, I. Schopp, R. Sarti, Liège 2005, a także tom poświęcony niankom i opiekunkom — *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*, red. A. Fauve-Chamaoux, Bern 2004.

⁵¹ *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, red. J.-P. Bardet, J.-N. Luc, I. Robin-Romero, C. Rollet, Paris 2003; *The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th–20th centuries*, red. F. van Poppel, M. Oris, J. Lane, Bern 2004.

⁵² Zob. J. Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, w: *Population in History; Essays in Historical Demography*, red. D.V. Glass, D.E. Eversley, Chicago 1965, s. 101–143; *Household and Family in Past Time*, red. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972. Por. opinię E. Todda na temat roli P. Lasletta w kreowaniu hipotezy roli rodziny nuklearnej w społeczeństwie angielskim — E. Todd, *L'origine...*, s. 16–17.

dnia dzisiejszego narosła ogromna literatura światowa na ten temat. Często jest ona krytyczna i prezentuje nowe koncepcje poparte stosownymi danymi, wskazującymi chociażby na duże zróżnicowanie form rodzinnych (odmiennie niż widzieli to twórcy EMP) na obszarach Europy Środkowej, Wschodniej i Bałkanów⁵³. Niedawno europejski system małżeństwa doczekał się syntetycznej charakterystyki ze strony Silvii Sović, Pat Thane i Piera Paolo Viazzo⁵⁴; był także przedmiotem szerszych omówień w polskiej literaturze⁵⁵. Jednakże studia z ostatnich lat, co jest charakterystyczne, starają się uwzględniać (w różnym zresztą stopniu) obok determinantów wcześniejszych, jak wiek nowożeńców, natężenie występowania celibatu definitywnego czy skala występowania grup rodzinnych rozszerzonych i złożonych, także szereg nowych wskaźników z zakresu historii społecznej i gospodarczej, jak np. stopień alfabetyzacji, płace, ceny, dzięki czemu kwestionariusz badawczy jest nie tylko szerszy, ale też bardziej efektywny badawczo. Obserwując dyskusję toczoną wokół europejskiego modelu małżeństwa z udziałem demografów historycznych i antropologów (Michaela Mitterauera) oraz historyków gospodarczych (Jana Luitena van Zandena, Tine de Moor), nie sposób nie zauważyć, że jej uczestników w mniejszym już stopniu interesują cechy samego modelu European Marriage Pattern i zakresu jego geograficznego oddziaływania, a bardziej czas i okoliczności jego wykształcenia⁵⁶. Całkiem niedawno dwie badaczki, Tracy Dennison

⁵³ Zob. nowe propozycje M. C e r m a n a, *Central Europe and the European marriage pattern. Marriage patterns and family structure in central Europe, 16th–19th centuries*, w: *Family history revisited. Comparative perspectives*, red. R. Wall, Newark 2001, s. 282–307; rezultaty badań M. Todorovej, *Balkan family structure and the European pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria*, Washington 2006, czy próbę zakwestionowania przez B. Moring teorii autorstwa Davida Rehera, w której twierdził, że ludzie w południowej Europie w przeszłości w większym stopniu polegali na silnych związkach rodzinnych, podczas gdy w północnej części Starego Kontynentu państwo odgrywało bardziej znaczącą rolę w zapewnianiu wsparcia dla opieki nad osobami starszymi, zob. B. M o r i n g, *North European Families in the Past: Family Ties Revisited*, w: *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*, red. S. Sović, P. Thane, P.P. Viazzo, Leiden–Boston 2014, s. 23–46.

⁵⁴ S. S o v i ć, P. T h a n e, P. P. V i a z z o, *The History of European Families: Old and new Directions*, w: *The History of Families and Households...*, s. 1–19.

⁵⁵ Por. M. K o p c z y ń s k i, *Rodzina i gospodarstwo domowe w czasach wczesnonowożytnych w świetle badań historyków anglosaskich*, w: *Z dziejów Europy wczesnonowożytnej*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997, s. 23–50; M. S z o ł t y s e k, *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group — „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długie trwanie”*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 24, 2003, s. 7–44.

⁵⁶ M. M i t t e r a u e r, *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, München 2003; tłum. ang. — *Why Europe? The Medieval Origins of its Special Path*, przel. G. Chapple, Chicago–London 2010; T. d e M o o r, J. L u i t e n v a n Z a n d e n, *Girl power: the European marriage patterns and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period*, „The Economic History Review” 63, 1, 2010, s. 1–33.

i Sheilagh Ogilvie, na podstawie danych o wieku kobiet w chwili zamążpójścia, rozmiarów żeńskiego celibatu definitywnego oraz skali występowania gospodarstw złożonych w 39 krajach naszego kontynentu, zakwestionowały wcześniejszą opinię o szybszym rozwoju ekonomicznym niektórych krajów europejskich w przeszłości, wynikającym z funkcjonowania w nich wspomnianego europejskiego modelu małżeństwa⁵⁷. Wskazują one większą rolę instytucji pozarodzinnych w decyzjach zarówno demograficznych, jak i ekonomicznych w rozwoju gospodarczym starego kontynentu, które — co istotne — zdecydowanie szerzej winny być uwzględnione w dalszych badaniach.

Ożywienie badań społeczno-demograficznych w naszym kraju i nawiązanie jeszcze szerszych kontaktów międzynarodowych w latach 90. XX wieku spowodowało przenikanie wspomnianej problematyki badawczej także do polskiej historiografii. U jego schyłku do rąk czytelnika trafiły książki Michała Kopczyńskiego i Cezarego Kukli, po raz pierwszy wykorzystujące w rodzimych badaniach lasletowską typologię gospodarstw domowych⁵⁸. Pierwszy z badaczy przedstawił model rodziny chłopskiej w województwie pomorskim i na Kujawach w XVII–XVIII wieku, w którym przeważającą formą gospodarstwa domowego były gospodarstwa rodzin nuklearnych, choć wśród bogatych chłopów udział rodzin z bardziej skomplikowaną budową mógł sięgać nawet powyżej 40%. Co ważne, studia Kopczyńskiego dowiodły spadku zaludnienia przeciętnego domu i proporcji rodzin rozszerzonych i złożonych wśród niższych grup społecznych tamtejszych chłopów. Wszystko to razem wzięte (rozpowszechnienie służby domowej oraz obecność komorników) pozwoliło mu usytuować badane chłopskie rodziny pomorskie, a zwłaszcza kujawskie, w lasletowskim modelu małżeństwa środkowoeuropejskiego, z jednoczesnym podkreśleniem pewnej różnicy, którą była powszechność małżeństwa i stosunkowo wczesny wiek zamążpójścia kobiet⁵⁹.

Natomiast drugi badacz, podejmując problematykę żeńskiej samotności, scharakteryzował wielkość, strukturę oraz czas obejmowania kierownictwa nad gospodarstwem domowym przez kobiety i mężczyzn w dużych (Warszawa, Kraków), średnich (Wieluń) i małych (Olkusz, Praszka, Radziejów) miastach Polski przedrozbiorowej. Także jego badania wykazały, że gros miejskich wspólnot rodzinnych, bez względu na wielkość i rangę ośrodka, miała charak-

⁵⁷ T. Dennison, S. Ogilvie, *Does the European Marriage Pattern Explain Economic Growth?*, „The Journal of Economic History” 74, 3, 2014, s. 651–693.

⁵⁸ M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998 (4022 gospodarstwa z 1662 r. oraz 1410 gospodarstw z lat 1791–1792); C. K u k l o, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998 (5281 gospodarstw w dużych miastach i 672 w małych miastach z lat 90. XVIII wieku).

⁵⁹ M. K o p c z y ń s k i, *Studia...*, s. 174.

ter nuklearny, gdyż odsetki rodzin rozszerzonych i złożonych w zasadzie nie przekraczały 10%⁶⁰. Zarazem tym, co wyróżniało miasta duże w panoramie urbanizacyjnej Rzeczypospolitej szlacheckiej, były znacznie większe proporcje (od jednej piątej w Krakowie do jednej czwartej w Warszawie) udziału gospodarstw osób samotnych, głównie kierowanych przez kobiety. Tym samym na mapie miejskich gospodarstw domowych Starego Kontynentu, staropolskie ognisko domowe sytuowało się w modelu zachodnio-, a nie wschodnioeuropejskim⁶¹. Ci sami autorzy, dysponując bogactwem informacji zawartych w wykorzystywanych przez nich spisach cywilno-wojskowych powstałych na początku lat 90. XVIII wieku, zaprezentowali, każdy dla swoich populacji, cykl rozwojowy rodziny w przeszłości, ukazując funkcje członków w ramach wspólnoty mieszkalnej, strukturę ich wieku oraz przemianę ich ról⁶².

Od niedawna w międzynarodowym obiegu naukowym funkcjonuje także cenna książka Mikołaja Szołtyśka, która stanowi poważny krok naprzód w badaniach staropolskich form rodzinnych i wzorców mieszkaniowych na tle europejskim⁶³. Przynosi ona wiele obserwacji ważnych merytorycznie i metodologicznie oraz znacznie pogłębia naszą aktualną wiedzę o strukturach rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa domowego. Eksploatacja nominatywnych materiałów spisowych zachowanych dla ziem polskich z końca XVIII wieku umożliwiła autorowi, przy pomocy współpracowników z Max Planck Institute for Demographic Research w Rostocku, zbudowanie największej dla tej części kontynentu, skomputeryzowanej bazy danych, zawierającej informacje o 26 654 gospodarstwach chłopskich z terenów Śląska, Korony, Litwy i Ukrainy. W sumie objęła ona 234 parafie, z ponad 900 osiedlami, o łącznej populacji blisko 156 tys. osób⁶⁴. W studium nad modelami organizacji życia rodzinnego na ziemiach państwa polsko-litewskiego autora interesowały różnice w kompozycji wspólnot mieszkalnych, relacjach międzypokoleniowych oraz w strategiach rodzinnych ujmowanych w przestrzeni geograficznej.

⁶⁰ C. Kukło, *Kobieta...*, s. 77–84.

⁶¹ W zbadanych przez D. H. Kaisera 12 aglomeracjach rosyjskich gospodarstwa proste stanowiły jedynie około połowy wszystkich, zaś udział jednostek złożonych przekroczył jedną trzecią, por. D. H. Kaiser, *Urban Household Composition in Early Modern Russia*, „Journal of Interdisciplinary History” 23, 1, 1992, s. 39–71, jednakże sam autor generalnie nie jest skłonny widzieć badane miasta w modelu wschodnioeuropejskim (s. 70–71).

⁶² M. Kopczyński, *Cykl życia jednostki na wsi polskiej u schyłku XVIII wieku*, „Studia Demograficzne” 127, 1997, s. 97–115; C. Kukło, *Spoleczno-demograficzny cykl życia człowieka w mieście staropolskim u schyłku XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 62, 2002, s. 85–106.

⁶³ M. Szołtysek, *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, vol. 1–2, Bern 2015; zob. też moją recenzję „Kwartalnik Historyczny” 125, 2, 2018, s. 206–212.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 125.

W analizach Szołtyska należy zwrócić uwagę na jego rozważania dotyczące procesu przejmowania kierownictwa gospodarstwem domowym, które uznaje je za podstawowe jednostki decyzyjne, nie tylko w odniesieniu do mieszkań, konsumpcji czy zabezpieczenia socjalnego, ale także — co podkreślam — do większości zjawisk badanych w ujęciu demograficznym. Przejmowanie zwierzchnictwa nad gospodarstwem wśród chłopów na zachodnich terytoriach państwa polsko-litewskiego następowało szybciej niż na wschodzie, ale zarazem okres pełnienia funkcji głowy domu był stosunkowo krótki. Z kolei status kierownika gospodarstwa, osiągniany później na wschodzie, był jednak bardziej powszechny i miał dozwolony charakter⁶⁵. Studium Szołtyska odkrywa zasadniczo funkcjonowanie u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej co najmniej trzech odmiennych modeli rodziny, choć bardziej skłania się do zaproponowania specyficznego polsko-litewskiego modelu rodziny, tj. modelu, który nie jest ani rosyjskim, ani niemieckim, ale który może być wspólny dla kilku innych społeczeństw w Środkowo-Wschodniej Europie⁶⁶. Jego analizy uwypukliły zarazem silną zgodność między religijnym podziałem Wschód–Zachód i organizacją rodzinną w państwie polsko-litewskim, bowiem w regionach zdominowanych przez Kościół greckokatolicki grupy domowe i sytuacja były znacznie bardziej złożone niż na obszarach przeważnie katolickich, choć słusznie autor wskazuje tutaj na potrzebę dalszych badań i interpretacji. Cenny i ważny głos Szołtyska w ramach europejskiego badania geografii form rodzinnych, oparty na solidnej i jednocześnie nowoczesnej eksplorowanej podstawie źródłowej⁶⁷, odrzuca linię graniczną zaproponowaną przez Hajnalą, Mitterauera i innych, biegnącą przez ziemie dawnej Rzeczypospolitej od północnego wschodu do południowego zachodu, i wykreśla jej przebieg całkiem przeciwnie, tj. od północnego zachodu do południowego wschodu⁶⁸. W międzynarodowej dyskusji wokół czasu i przyczyn wykształcenia europejskiego modelu małżeństwa należy bezsprzecznie odnotować głos Piotra Guzowskiego⁶⁹. Podjął on udaną próbę spojrzenia na dotychczasowe koncepcje formowania się gospodarstw

⁶⁵ *Ibidem*, s. 493–583.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 772.

⁶⁷ Autor w badaniach nad wzorcami współmieszkania chłopów u schyłku epoki feudalnej na ziemiach polsko-litewskich posłużył się w wielu miejscach mikrosymulacją komputerową CAMSIM (*Cambridge Simulation*), opracowaną w latach 80. XX wieku, co umożliwiło np. oszacowanie odsetka przodków faktycznie współzamieszkujących czy też bardziej precyzyjne określenie stopnia realizacji kulturowych oczekiwań dotyczących sytuacji mieszkaniowej różnych subpopulacji Polski i Litwy.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 783.

⁶⁹ P. G u z o w s k i, *Geneza europejskiego modelu małżeństwa na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 31, 2012, s. 7–41; *idem*, *The Origins of the European Marriage Pattern in Early Modern Period from the Perspective of Polish History*, „Acta Poloniae Historica” 108, 2013, s. 5–44.

domowych w Europie Zachodniej i Środkowej z perspektywy przemian społeczno-gospodarczych zachodzących na ziemiach polskich w późnym średniowieczu i na początku czasów nowożytnych, opierając się na dotychczasowym dorobku polskiej historiografii, praktycznie nieznanym zachodnim badaczom. Guzowski, podobnie jak Kopczyński czy Szoltysek, zwraca uwagę na dyskusyjność słynnej linii Hajnala i postuluje zdecydowanie większe niż dotychczas powiązanie analiz demograficznych ze sprawdzeniem podstaw ekonomicznych funkcjonowania rodziny i kontekstu kulturowego.

Naszą wiedzę na temat form rodzinnych i wzorców mieszkaniowych, niekiedy zachowania małżeńskiego na ziemiach polskich od czasów późnośredniowiecznych po XX stulecie, wzbogaciły ostatnio dwa obszerne zbiory studiów zredagowane przez Cezarego Kukłę⁷⁰.

Polskie publikacje historyków ostatnich lat wprawdzie zdecydowanie więcej uwagi poświęcają rodzinie, jej życiu codziennemu, relacjom między domownikami, problemom prawno-majątkowym, funkcjonowaniu w społecznościach lokalnych czy mentalności⁷¹, jednakże tylko nieliczne dostrzegają jej różnorodne aspekty demograficzne. Poznanie tych ostatnich w dalece większym stopniu jest uzależnione zarówno od odmiennej metodologii badawczej, jak i od wykorzystania odmiennych materiałów źródłowych. Mniejszą rolę odgrywają tutaj pamiętniki, korespondencja, akta spraw sądowych czy ikonografia, większą zaś różnej proveniencji spisy ludności np. księgi *status animarum*, spisy spowiednicze, spisy cywilno-wojskowe powstałe na zlecenie Sejmu Wielkiego itp. Dlatego też nasza wiedza o dziecku i dzieciństwie ciągle jeszcze jest niedostateczna, choć należy odnotować próby ujęć syntetycznych autorstwa Doroty Żołądź-Strzelczyk i Małgorzaty Delimaty⁷², a także wagę studiów zamieszczonych w tomie *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*⁷³, inaugurującym krakowsko-warszawską serię wydawniczą *Rodzina dawna. Studia historyczno-antropologiczne*⁷⁴. Na

⁷⁰ *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008; *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012.

⁷¹ Tytułem przykładu niech będzie zbiór artykułów zawartych w „Społeczeństwie staropolskim. Seria Nowa” redagowanym przez Andrzeja Karpińskiego, tom III: *Społeczeństwo a rodzina*, Warszawa 2011.

⁷² D. Żołądź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002; M. Delimata, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004.

⁷³ *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014.

⁷⁴ Jest ona realizowana przez Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie we współpracy z Wydawnictwem DiG, a radzie naukowej przewodniczy Bożena Popiołek. Zob. także jej drugi tom *Kobieta i mężczyzna, jedna przestrzeń — dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015.

przeciwległym niejako biegunie pojawiają się pytania o skalę zjawiska starzenia się ludności w dawnej Polsce, o udział ludzi starych w populacji, o stosunek do ludzi starych i szerzej do starości, o ich los i położenie społeczno-gospodarcze. Problematyka starości z perspektywy demografii historycznej i historii społeczno-gospodarczej doczekała się już pierwszych opracowań. W dotychczasowych ustaleniach historyków i demografów warto odnotować studia wspomnianego już wyżej M. Kopczyńskiego, Grzegorza Myśliwskiego, C. Kukli, Krystyny Górnej i P. Guzowskiego⁷⁵. Ich prace przybliżyły nam sytuację życiową ludzi starych w rodzinach chłopskich, szlacheckich i mieszczańskich w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, przy rozumianiu starości jako etapu życia, który zaczyna się wraz z utratą pozycji głowy gospodarstwa domowego. W gospodarstwach chłopskich dominująca funkcja produkcyjna gospodarstw oraz brak gwarancji własności sprawiał, że wśród nielicznych gospodarstw rozszerzonych przeważały rodziny z samotnymi matkami jako krewnymi, ale zasadniczo położenie ludzi starych było trudne. Podobnie miasta i miasteczka staropolskie nie były środowiskami najłatwiejszymi dla przeżywania w nich schyłkowego okresu życia ich mieszkańców. Gospodarstwa starszych mężczyzn stanowiły rodziny nuklearne i rodziny rozszerzone, podczas gdy gospodarstwa kobiece w ponad połowie były gospodarstwami osób samotnych. Pod tym kątem lepiej położenie ludzi starych wyglądało w szlacheckich domach (z daleko mniejszą ich rolą produkcyjną), w których częściej pojawiali się także krewni boczni, przeważnie niezamężne lub owdowiałe kobiety. Można się tylko cieszyć, że w najnowszym dwutomowym dziele, pieczołowicie przygotowanym przez Andrzeja Szwarca i jego współpracownicy, poświęconym studiom nad starością jako zjawiskiem społeczno-kulturowym i ludźmi starymi jako częścią społeczeństwa od schyłku późnej epoki feudalnej aż po czasy współczesne, jego redaktorzy dostrzegli wagę i znaczenie studiów demograficznych⁷⁶.

⁷⁵ M. K o p c z y ń s k i, *Starość nie radość: ludzie starzy na wsi kujawskiej u schyłku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 61, 4, 1996, s. 45–64; C. K u k l o, *Ludzie starzy w miastach i miasteczkach u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Gospodarka, ludzie, władza. Studia historyczne ofiarowane ku czci prof. dr hab. Juliusza Łukasiewicza*, red. M. Kopczyński, A. Mączak, Warszawa 1998, s. 137–155; G. M y ś l i w s k i, *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 49, 3, 2001, s. 169–198; K. G ó r n a, „Śmierć ze starości” — o ludziach starych i długowiecznych na podstawie wybranych metryk śląskich z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, „Przeszłość Demograficzna Polski” 29, 2010, s. 69–98; P. G u z o w s k i, *Starość w życiu kmieci polskich przelomu średniowiecza i czasów nowożytnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 58, 1, 2010, s. 101–110.

⁷⁶ *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, t. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016; teksty dotyczące aspektów demograficznych w tomie 1 są autorstwa M. Szołtyśka (Halle), R. Poniata (Białystok), K. Makowskiego (Poznań), M. Szukała (Warszawa) i D. K. Chojeckiego (Szczecin).

Nie brakuje również prób dychotomicznego spojrzenia na zjawiska związane ze spadkiem dzietności i starzeniem się społeczeństwa, czego najnowszym przykładem jest tom zredagowany przez Annę Obarę-Pawłowską i Małgorzatę Kołacz-Chmiel⁷⁷, ale odpowiedź na fundamentalne pytanie, czy i jak wielką szansę miały dzieci w rodzinie staropolskiej na spotkanie z dziadkami lub z innymi krewnymi, biorąc pod uwagę bardzo wysoką umieralność tych pierwszych i niskie proporcje ludzi w starszym wieku w tamtym czasie, pozostaje poważnym wyzwaniem dla rodzimych badaczy⁷⁸. Nie sądzimy, aby w ówczesnych realiach szeroko ujmowanego poziomu życia sytuacja w dawnej Rzeczypospolitej była pod tym względem lepsza od położenia wieśniaków francuskich czy angielskich. Dziecko przychodzące na świat w okręgu Vernon ok. 1800 r. miało trochę więcej niż połowę dziadków (52,6%), których bardzo szybko traciło w okresie dorastania, gdyż w momencie osiągnięcia przez nie wieku 20 lat, żyła zaledwie jedna dziesiąta jego przodków⁷⁹; w Anglii dla osób w wieku 22 lat wspomniana grupa starych krewnych była jeszcze mniejsza (4–7%)⁸⁰. Poznanie wspomnianych parametrów powinno przybliżyć nas do ukazania pełniejszej niż dotychczas roli społecznej i gospodarczej starszego pokolenia w funkcjonowaniu najmniejszej komórki społecznej w przeszłości.

Jedną z charakterystycznych cech wspólnoty rodzinnej na Zachodzie zdaniem Lasletta i Hajnala miało być zatrudnianie w gospodarstwach w miastach i na wsi młodych, nieżonatych i niezamężnych służących. Sam Laslett uważał nawet społeczeństwo angielskie za wyjątkowe pod względem ilości służby⁸¹ i położył podwaliny pod utrwalenie poglądu o większym rozprzestrzenieniu instytucji służby w zachodniej niż wschodniej części Starego Kontynentu. Tymczasem, choć nie tak liczne jak w historiografii zachodniej, badania C. Kukli, M. Kopczyńskiego i M. Szołtyśka dowiodły występowania *life cycle servants* także w społeczeństwie staropolskim i każą powątpiewać w tak rozumianą wyjątkowość Zachodu i funkcjonujących w nim struktur gospodarstw domowych i stosunków wewnątrz rodziny⁸². Osobne miejsce zajmuje książka Rado-

⁷⁷ *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2016.

⁷⁸ Zob. P. Laslett, *La parenté en chiffres*, „Annales ESC” 43, 1, 1998, s. 5–24. Na problem szans spotkania swoich krewnych przez pojedynczego człowieka w dawnym reżimie demograficznym zwraca uwagę P.P. Viazzo w: *idem, Mortality, Fertility, and Family*, w: *The History of the European Family*, vol. 1: *Family Life in Early Modern Time 1500–1789*, red. D.I. Kertzer, M. Barbagli, New Haven–London 2001, s. 182–185.

⁷⁹ V. Gourdon, *Histoire des grands-parents*, wyd. uzupeł., Paris 2012, s. 24–26.

⁸⁰ P. Laslett, *La parenté...*, s. 13 (tabl. 1).

⁸¹ P. Laslett, *The World we have lost*, London 1965, s. 262–263.

⁸² C. Kuklo, *La domesticité en Pologne à la fin du XVIIIe siècle*, w: *Le phenomena de la domesticité en Europe...*, s. 51–56; *idem, Le modèle du „life cycle servants” a-t-il existé dans Pologne préindustrielle?*, w: *Lorsque l'enfant grandit...*, s. 717–732; M. Kopczyński,

ślawa Poniała będąca pierwszą w polskiej historiografii monografią poświęconą służbie domowej⁸³. Wprawdzie praca dotyczy przede wszystkim trzech dużych miast: Warszawy, Poznania i Krakowa, ale autor na podstawie bardzo różnorodnych źródeł (aktów normatywnych, spisów ludności, akt sądowych i policyjnych, prasy i publicystyki) opracował ogólny model pozwalający na dostrzeżenie podstawowych aspektów funkcjonowania służby we wszystkich ośrodkach miejskich w długiej — co warto podkreślić — perspektywie czasowej (II połowa XVIII w. — koniec XIX w.).

Europejska demografia historyczna przy okazji studiów nad pokrewieństwem, doborem świadków ślubów i rodziców chrzestnych, wykorzystując klasyczne źródła, jakimi są kościelne metryki ślubów i chrztów⁸⁴, ostatnimi laty próbuje wpisać je w szerszy i ciekawszy poznawczo kontekst relacji społecznych i towarzyskich, wyraźnie sytuując się w historii społecznej. Odwołuje się przy tym do metod stosowanych przez socjologów jak np. metody analizy sieci społecznych (Social Network Analysis — SNA), niewątpliwie wzbogacając naszą wiedzę o funkcjonowaniu społeczeństwa w przeszłości⁸⁵. W tym kontekście warto wskazać jedną z nielicznych, jak dotąd, prób zastosowania w rodzimych historycznych badaniach demograficznych wspomnianej metody przez Aleksandrę Dul⁸⁶. W oparciu o cywilne metryki małżeństw z lat 1810–1825 autorka scharakteryzowała proces formowania się więzi społecznych i wskazała czynniki mające znaczenie w tej kwestii w oczach badanej przez nią małopol-

Młodość i młodzież na Kujawach w XVIII wieku: rzecz o czeladzi i służbie w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku, „Przegląd Historyczny” 86, 3–4, 1995, s. 329–350; M. Szoltysek, D. Biskup, *Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich...*, s. 363–390; M. Szoltysek, *Life-cycle service and family systems in the rural countryside. A lesson from historical East-Central Europe*, „Annales de Démographie Historique” 117, 1, 2009, s. 53–94.

⁸³ R. Poniała, *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014.

⁸⁴ Do końca XX stulecia większość prac, podnosząc kwestie doboru świadków ceremonii ślubnych i chrzestnych, zadowalała się na ogół wzmiankowaniem częstotliwości występowania poszczególnych osób.

⁸⁵ Jednym z ciekawszych i zarazem najnowszych przykładów rezultatów otrzymanych dzięki zastosowaniu SNA w badaniach nad funkcjonowaniem europejskich społeczności wiejskich, od Armenii przez Węgry, Austrię, Szwajcarię, Włochy, aż po Niemcy i Belgię od XVI po XX w., jest zbiór studiów zredagowany przez Georga Fertiga, historyka niemieckiego z Uniwersytetu w Halle — *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, Turnhout 2015. W tomie zwraca uwagę także studium metodologiczne Claire Lemercier, historyczki francuskiej młodszego pokolenia, specjalizującej się w metodach kwantytatywnych — *Formal network methods in history: Why and how?*, w: *ibidem*, s. 281–310.

⁸⁶ A. Dul, *Życie towarzyskie dziewiętnastowiecznej wiejskiej parafii. Analiza sieci społecznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 39, 2017, s. 167–208.

skiej wiejskiej społeczności parafii Iwanowice. Chłopi iwanowiccy na początku XIX stulecia nadal postrzegali jako znaczącą i prestiżową rolę świadka zaślubin, którym był zazwyczaj mężczyzna w średnim wieku (starszy od pana młodego) i wyróżniający się pozycją zawodową i zamożnością, przy czym ich horyzonty towarzyskie często wykraczały poza ich własną kategorię zawodową⁸⁷.

Wskazując, zapewne po trosze subiektywnie, jedynie na ważniejsze dokonania europejskiej historii społecznej w kontekście demograficznych badań nad rodziną i jej gospodarstwem domowym w dobie przedprzemysłowej nie sposób nie zauważyć pewnego dystansu, jaki dzieli nas do światowej czołówki, choć w moim przekonaniu nie aż tak wielkiego, jak to ma miejsce zdaniem Piotra Guzowskiego, w rodzimych badaniach gospodarczych. Jednakże tylko nieliczni ze średniego i młodszego pokolenia demografów historycznych nieco częściej i śmieiej starają się uczestniczyć w międzynarodowym dyskursie naukowym, zabierając głos na konferencjach poza krajem czy ogłaszając wyniki swoich badań chociażby na łamach prestiżowych czasopism — „Annales de Démographie Historique”, „Continuity and Change”, „The Journal of Family History”, „The History of the Family”. Gwoli ścisłości należy jednak zauważyć, że jakaś część obecnych sukcesów światowej czołówki wynika z dość oczywistego faktu prowadzenia na Zachodzie badań zespołowych. Tymczasem w naszym kraju większość osiągnięć jest rezultatem przede wszystkim wysiłku indywidualnych badaczy, bez właściwego powiązania instytucjonalnego, a co za tym idzie i stałego finansowania. Wieloletnie projekty zespołowe składanych i przyznanych projektów badawczych czy to w ramach NPRH czy też NCN nie stanowią jakiejś wielkiej grupy⁸⁸. Czyżby historycy-humanisci w naszym kraju nie potrafili, a może nie chcieli pracować zespołowo?

Summary

The author signifies that the last three decades in popular historiography were characterised by a clear mutual permeation and influence of the research issues of social history and historical demographics, for which the family is one of the common research elements. He stresses that after discovering the reproductive patterns of the past rural and urban societies of Western Europe, historians from those regions continued their studies on understanding the role and significance

⁸⁷ *Ibidem*, s. 203.

⁸⁸ Osobnym, ale ważnym, na co zwracam uwagę, problemem pozostaje dostęp do wyników badawczych owych zespołów, np. do budowanych różnorodnych baz danych, które w większości są niedostępne online. Ich autorzy często zasłaniają się informacją o ich modyfikowaniu i tym samym odkładają w czasie dostęp do nich. Może warto zastanowić się nad utworzeniem swobodnego repozytorium tychże baz danych powstałych w projektach badawczych NPRH i NCN, np. przy Narodowym Archiwum Cyfrowym.

of family in the past, taking into account the size and internal structure of the household, as well as the life cycle of a family and a person. He also points to the entirely new areas of investigation stemming from sociocultural history of the family and anthropology e.g. childhood survival, social and economic roles of consecutive members of household groups: brothers and sisters, grandparents, uncles and aunts, as well as in a wider context to the forming and duration of the cousin networks.

The article highlights the clear intensification in the past few years of Polish studies into historical demographics, taking into account the new research issues of social history and cultural history, which allow the gap to the international leaders in those fields to be bridged. The author characterises the basic achievements of Polish historical demographers in this regard. He includes not only the identification of reproductive stances of peasant, middle-class and nobility families in the pre-partition era, but also research into the forms and living patterns in Polish territories from late mediaeval times up to the 20th century. The results of the latter research negated the previous beliefs of western historians regarding the high number of complex nobility families or the lack of the life cycle servant phenomenon in the territories of Poland.

BIBLIOGRAFIA

A Cultural History of Childhood and Family, London–New York 2010.

Alfani G., Castagnetti P., Gourdon V., *Introduction*, w: *Baptiser. Pratique sacramentale, pratique sociale (XVIIe–XXe siècles)*, red. G. Alfani, Ph. Castagnetti, V. Gourdon, Sainte-Étienne 2009.

Alfani G., *Padri, Padrini, patronati. La parantela spirituals neela storia*, Venise–Marsilio 2007 (wyd. ang. — *Fathers and Goodfathers. Spiritual Kinship in Early Modern Italy*, Farham 2009).

Alter G., *From Data Scarcity to Data Abundance: The Role of Demographic Models in Historical Demography*”, presentation, European Society of Historical Demography, 21–24 September 2016, Leuven, Belgium.

Bardet J.-P., *Fécondité et natalité*, w: *Histoire des populations de l'Europe*, t. 1: *Des origins aux prémices de la révolution démographique*, Paris 1997.

Bardet J.-P., *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*, t. 1–2, Paris 1983.

Bezzubik E., *Konflikty małżeńskie w Polsce nowożytnej — na podstawie akt separacji i rozwiązań małżeństw z oficjalatów krakowskiego, poznańskiego i wrocławskiego z lat 1597–1697*, „Genealogia” 17, 2005.

Bois J.-P., *Le vieux de Montagne aux premières retraites*, Paris 1989; (przekł. pol. — *Historia starości. Od Montaigne' a do pierwszych emerytur*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1996).

Brzeziński W., *Koligacje małżeńskie możnowładztwa wielkopolskiego w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 2012.

Cerman M., *Central Europe and the European marriage pattern. Marriage patterns and family structure in central Europe, 16th–19th centuries*, w: *Family history revisited. Comparative perspectives*, red. R. Wall, Newark 2001.

Coster W., *Baptism and Spiritual Kinship in Early Modern England*, Aldershot 2002.

Da Molin G., *Famiglia et matrimonio nell'Italia del Seicento*, Bari 2000.

Da Molin G., *La Famiglia nel passato. Strutture familiari nel regno di Napoli in età moderna*, Bari 1990.

- Delimata M., *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004.
- Delle G., *Le maire et le prieur: Pouvoir central et pouvoir local en Méditerranée occidentale (XVe–XVIIIe siècles)*, Paris 2003.
- Dennison T., Ogilvie S., *Does the European Marriage Pattern Explain Economic Growth?* „The Journal of Economic History” 74, 3, 2014.
- Derouet B., *Les pratiques familiales, le dront et la construction des différences (15e–19e siècles)*, „Annales HSS” 52, 2, 1997.
- Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*, red. A. Fauve-Chamoux, Bern 2004.
- Dul A., *Życie towarzyskie dziewiętnastowiecznej wiejskiej parafii. Analiza sieci społecznych*, „Przeszość Demograficzna Polski” 39, 2017.
- Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2016.
- Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przeszłej syntezy*, red. K.A. Makowski, Poznań 2014.
- Family Forms in Historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge 1983.
- Fine A., *Parrains, Marrains. La parenté spirituelle en Europe*, Paris 1994.
- Fauve-Chamoux A., *Baja de la fecundidad y familia urbana en Reims durante el siglo XVIII. 1760–1802*, „Revista de Historia Social y de las Mentalidades, Universidad de Santiago de Chile” 4, 2000.
- Fauve-Chamoux A., *Familles urbaines et maternité consciente au XVIIIe siècle, Reims entre Genève et Rouen, Famille, parenté et réseaux en Occident (XVIIe–XXe siècles)*, w: *Mélanges offerts à Alfred Perrenoud*, red. A.-L. Head-König, L. Lorenzetti, B. Veyrassat, Genève 2001.
- Ganiage J., *Beauvais au XVIIIe siècle: population et cadre urbaine*, Paris 1999.
- Gierszewski S., *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Studium źródłoznawcze*, Warszawa 1973.
- Goldberg J., *Marriage, migration, servanthood and life cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages*, „Continuity and Change” 1, 2, 1986.
- Gourdon V., *Histoire des grands-parents*, Paris 2001.
- Gourdon V., *Histoire des grands-parents*, wyd. uzupeł., Paris 2012.
- Górna K., „Śmierć ze starości” — o ludziach starych i długowiecznych na podstawie wybranych metryk śląskich z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, „Przeszość Demograficzna Polski” 29, 2010.
- Górna K., *Rodzina na Górnym i Dolnym Śląsku w XVIII–XIX wieku. Kontynuacje i zmiany demograficzne*, „Przeszość Demograficzna Polski” 26, 2005.
- Grulich J., *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.
- Guzowski P., *Geneza europejskiego modelu małżeństwa na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowoczesnych*, „Przeszość Demograficzna Polski” 31, 2012.
- Guzowski P., *Przyziemne potrzeby w badaniach społeczno-gospodarczych dawnej Polski*, „Historyka” 49, 2019.
- Guzowski P., *Starość w życiu knieci polskich przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 58, 1, 2010.
- Guzowski P., *The Origins of the European Marriage Pattern in Early Modern Period from the Perspective of Polish History*, „Acta Poloniae Historica” 108, 2013.
- Hajnal J., *European Marriage Patterns in Perspective*, w: *Population in History; Essays in Historical Demography*, red. D.V. Glass, D.E. Eversley, Chicago 1965.
- Hartman M.S., *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past*, Cambridge 2004.

- Heller-Kerneth E., *Konfession und Demographie — Plädoyer für eine Differenzierte Betrachtung*, w: *Landgeschichte und Historische Demographie*, red. M. Matheus, W.G. Rödel, Stuttgart 2000.
- Histoire des pères et de la paternité*, red. J. Delumeau, D. Roche, Paris 1990 (tłum. pol. — *Historia ojca i ojcostwa*, red. J. Delumeau, D. Roche, przekł. J. Radożycki, M. Paloetti-Radożycka, Warszawa 1995).
- Hopes for Better Spouses. Protestant Marriage and Church Renewal in Early Modern Europe, India, and North America*, red. A.G. Roeber, Michigan–Cambridge 2013.
- Household and Family in Past Time*, red. P. Laslett, R. Wall, Cambridge 1972.
- Hurtwicz J., *Marriage Strategy among the German Nobility: 1400–1600*, „Journal of Interdisciplinary History” 29, 2, 1998.
- Iggers G.G., *Historiografia XX wieku*, Warszawa 2010.
- Inheritance Practices, Marriage Strategies and Household Formation in European Rural Societies*, red. A.-L. Head-König, P. Pozsgai, Turnhout 2012.
- Kaiser D.H., *Urban Household Composition in Early Modern Russia*, „Journal of Interdisciplinary History” 23, 1, 1992.
- Kelley D.R., *Granice historii. Badanie przeszłości w XX wieku*, Warszawa 2009.
- Kinship in Europe. Approaches to Long-Term Developments (1300–1900)*, red. D.W. Sabeau, S. Teuscher, J. Mathieu, New York-Oxford 2007.
- Knodel J., *Demographic Behavior in the Past. A Study of Fourteen German Village Population in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1988.
- Kobieta i mężczyzna, jedna przestroż — dwa światy*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2015.
- Kołodziejczyk K., *Rodzina w parafii Nowy Korczyn w drugiej połowie XVIII wieku na podstawie ksiąg metrykalnych* (część 1), „Przeszłość Demograficzna Polski” 38, 3, 2016; część 2, tamże, 39, 2017.
- Kopczyński M., *Cykl życia jednostki na wsi polskiej u schyłku XVIII wieku*, „Studia Demograficzne” 127, 1997.
- Kopczyński M., *Młodość i młodzież na Kujawach w XVIII wieku: rzecz o czeladzi i służbie w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku*, „Przegląd Historyczny” 86, 3–4, 1995.
- Kopczyński M., *Rodzina i gospodarstwo domowe w czasach wczesno nowożytnych w świetle badań historyków anglosaskich*, w: *Z dziejów Europy wczesno nowożytnej*, red. J. Wijaczka, Kielce 1997.
- Kopczyński M., *Starość nie radość: ludzie starzy na wsi kujawskiej u schyłku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 61, 4, 1996.
- Kopczyński M., *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1998.
- Kukło C., [recenzja książki M. Szołtyśka *Rethinking East-central Europe*], „Kwartalnik Historyczny” 125, 2, 2018.
- Kukło C., *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998.
- Kukło C., *Le modèle du „life cycle servants” a-t-il existé dans Pologne préindustrielle? Lorsque l’enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, red. J.-P. Bardet, J.-N. Luc, I. Robin-Romero, C. Rollet, Paris 2003.
- Kukło C., *Ludzie starzy w miastach i miasteczkach u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Gospodarka, ludzie, władza. Studia historyczne ofiarowane ku czci prof. dr hab. Juliusza Łukasiewicza*, red. M. Kopczyński, A. Mączak, Warszawa 1998.
- Kukło C., *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991.
- Kukło C., *Społeczno-demograficzny cykl życia człowieka w mieście staropolskim u schyłku XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 62, 2002

- Kukło C., *The population of the Holy Cross parish in Warsaw in the 18th century*, Białystok 2016.
- Kulesza-Woroniecka I., *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2002.
- Kurkowska-Budzan M., *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych*, Kraków 2003.
- Kurowska H., *Gubin i jego mieszkańcy. Studium demograficzne XVII–XIX w.*, Zielona Góra 2010.
- Laslett P., *La parenté en chiffres*, „Annales ESC” 43, 1, 1998.
- Laslett P., *The history of aging and the aged*, w: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1997.
- Laslett P., *The World we have lost*, London 1965.
- Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, red. A. Fauve-Chamoux, L. Fialová, Praha 1997 (= *Acta Demographica*, t. 13).
- Lemercier C., *Formal network methods in history: Why and how?*, w: *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, Turnhout 2015.
- Les Fratries. Une démographie sociale de la germanité*, red. M. Oris, G. Brunet, E. Widmer, A. Bideau, Bern 2007.
- Lett D., *Histoire des frères et soeurs*, Paris 2004.
- Liczbińska G., *Lutherans in the Poznań province. Biological Dynamics of the Lutheran population in the 19th and early 20th centuries*, Hamburg 2015.
- Liczbińska G., *Umieralność i jej uwarunkowania wśród ludności katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009.
- Life, Death and the Elderly: Historical Perspectives*, red. M. Pelling, R. Smith, London 1991.
- Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, red. J.-P. Bardet, J.-N. Luc, I. Robin-Romero, C. Rollet, Paris 2003.
- Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII d XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, t. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016.
- Lynch K.A., *Individuals, Families and Communities in Europe, 1200–1800. The Urban Foundations of Western Society*, Cambridge 2002.
- Makowski K., *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992.
- Mathieu J., *Ein Cousin und jeder Zaunlücke. Überlegungen zum Wandel von Verwandtschaft und ländlicher Gemeinde, 1700–1900*, w: *Politiken der Verwandtschaft*, red. M. Lanzinger, E. Saurer, Göttingen 2007.
- McQuillan K., *The evolution of religious differences in fertility: Lutherans and Catholics in Alsace, 1750–18160*, w: *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*, red. R. Derosas, F. von Poppel, Dordrecht 2006.
- Mikulski K., *Pulapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004.
- Mikulski K., *Strategie rodzinne mieszczan i szlachty Prus Królewskich w XIV–XVII wieku*, w: *Od genealogii do historii społecznej*, red. A. Janowska, B. Trelińska, Warszawa 2011.
- Minois G., *History of Old Age: From Antiquity to the Renaissance*, Cambridge 1989 (przeł. pol. — *Historia starości. Od Antyku do Renesansu*, tłum. K. Marczevska, Warszawa 1995).
- Minvielle S., *Dans l'intimité des familles bordelaises. Les élites et leur comportements aux XVIIIe siècles*, Paris 2009.
- Mitterauer M., *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs*, München 2003; tłum. ang. — *Why Europe? The Medieval Origins of its Special Path*, przeł. G. Chapple, Chicago–London 2010.

- Moor de T., Luiten van Zanden J., *Girl power: the European marriage patterns and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period*, „The Economic History Review” 63, 1, 2010.
- Moring B., *North European Families in the Past: Family Ties Revisited*, w: *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*, red. S. Sovič, P. Thane, P.P. Viazzo, Leiden–Boston 2014.
- Myśliwski G., *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 49, 3, 2001.
- Old Age in Preindustrial Society*, red. P.N. Stearns, New York 1982.
- Perrenoud A., *Aspects of fertility decline in a urban setting: Rouen and Geneva*, w: *urbanisation in history. A process of dynamic interactions*, red. A. van der Woude, J. de Vries, Oxford 1990.
- Plakans A., *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life 1500–1900*, Oxford 1984.
- Poniat R., *Ludzie luźni w społeczeństwie Rzeczypospolitej szlacheckiej w kontekście badań nad cyklem życia*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 73, 2013.
- Poniat R., *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014.
- Poppel von F., Derosas R., *Introduction*, w: *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*, red. R. Derosas, F. Von Poppel, Dordrecht 2006.
- Proceedings of the Servant Project*, red. S. Pasleau, I. Schopp, R. Sarti, Liège 2005.
- Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kuklo, Warszawa 2008.
- Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej — ciągłość czy zmiana?* red. C. Kuklo, Warszawa 2012.
- Rommel M., *Zwischen Ancien Régime und Industriezeitalter. Elemente der Kontinuität und Diskontinuität in der Demographischen Entwicklung von Worms (1750–1875)*, w: *Landgeschichte und Historische Demographie*, red. M. Matheus, W.G. Rödel, Stuttgart 2000.
- Rozsak S., *Historia społeczna i historia kulturowa epoki nowożytnej. Doświadczenia oraz perspektywy ukrywania i odkrywania jednostki*, „Historyka” 47, 2017.
- Ruggiu F.-J., *Histoire de la parenté ou anthropologie historique de la parenté? Autour de „Kinship in Europe”*, „Annales de Démographie Historique” 1, 2010.
- Sabean D.W., *Kinship and Prohibited Marriages in Baroque Germany: Divergent Strategies among Jewish and Christian Population*, „Leo Baeck Institute Yearbook” 47, 2002.
- Sabean D.W., *Kinship in Neckerhausen 1700–1870*, Cambridge 1998.
- Schlumbohm J., *Lebensläufe. Familien, Höfe: Die Bauern und Heuerleuten des osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994.
- Schulze W., *Wprowadzenie*, w: *Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria*, red. W. Schulze, Warszawa 1996.
- Skierska J., *Ludność Zielonej Góry w latach 1652–1766 w świetle ksiąg metrykalnych*, Zielona Góra 2015.
- Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, red. G. Fertig, Turnhout 2015.
- Sovič S., Thane P., Viazzo P.P., *The History of European Families: Old and new Directions*, w: *The History of Families and Households. Comparative European Dimensions*, red. S. Sovič, P. Thane, P.P. Viazzo, Leiden–Boston 2014.
- Spoleczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, red. A. Karpiński, t. III: *Spoleczeństwo a rodzina*, Warszawa 2011.
- Spufford P., *The comparative mobility and immobility of Lollard descendants in early modern England*, w: *The World of Rural Dissenters, 1520–1725*, red. M. Spufford, Cambridge 2012.

- Storia delli infanzia*, red. E. Becchi, D. Julia, t. 1–3, Rome-Bari 1996.
- Sven Reher D., *Familia, poblacion y siciedad en la provincial de Cuenca 1700–1970*, Madrid 1988.
- Sven Reher D., *Town and country in Preindustrial Spain. Cuenca, 1550–1870*, Cambridge 1990.
- Szołtysek M., Biskup D., *Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008.
- Szołtysek M., *Life-cycle service and Family Systems in the Rural Countryside. A lesson from historical East-Central Europe*, „Annales de Démographie Historique” 117, 1, 2009.
- Szołtysek M., *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-Residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, vol. 1–2, Bern 2015
- Szołtysek M., *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group* — „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długie trwanie”, „Przeszłość Demograficzna Polski” 24, 2003.
- Tadmor N., *Family and Friends in Eighteenth-Century. Household, Kinship and Patronage*, Cambridge 2001.
- The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th–20th centuries*, red. F. van Poppel, M. Oris, J. Lane, Bern 2004.
- The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance System in Europe (17th–20th Centuries)*, red. M. Durães, A. Fauve-Chamoux, L. Ferrer, J. Kok, Bern 2009.
- Todd E., *L’origine des systems familiaux*, t. 1: *L’Eurasie*, wyd. 2, Paris 2011.
- Todorovej M., *Balkan family structure and the European pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria*, Washington 2006.
- Trévisi M., *Au Coeur de la parenté. Oncles et tantes dans la France dans Lumières*, préface de J.-P. Bardet, Paris 2008.
- Viazzo P.P., *Mortality, Fertility, and Family*, w: *The History of the European Family*, vol. 1: *Family Life in Early Modern Time 1500–1789*, red. D.I. Kertzer, M. Barbagli, New Haven–London 2001.
- W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014.
- Walaszek A., *Migracje Europejczyków: 1650–1914*, Kraków 2007.
- Wiesner-Hanks M.E., *Women and Gender in Early Modern Europe*, wyd. 3, Cambridge–New York 2008.
- Women and Ageing in British Society since 1500*, red. L. Botelho, P. Thane, New York–London 2001.
- Wrigley E.A., Davies R.S., Oeppen J.E., Schofield R.S., *English population history from family reconstitution 1580–1837*, Cambridge–New York 1997.
- Wyźga M., *Migrations to the city of Cracow, 1400–1800*, „Altrelatie. Revista internazionale di studi sulle migrazioni Italiano nel mondo” 57, 2017.
- Wyźga M., *Mobilność i migracje chłopów do miast polskich doby preindustrialnej: z badan nad mikroregionem krakowskim*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, 2, 2015.
- Wyźga M., *Uwagi o napytynie chłopów do Krakowa w okresie preindustrialnym*, w: *Nawarstwienia historyczne miast Europy Środkowej*, red. M. Warda-Lasoń, Kraków 2016.
- Zielińska A., *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.
- Zschunke P., *Konfession und Alltag in Oppeheim. Beiträge zur geschichte von Bevölkerung und Gesellschaft einer gemischtkonfessionellen Kleinstadt in der Frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1984.
- Żarnowski J., *Historia społeczna. Metodologia — ewolucja — perspektywy*, Warszawa 2011.
- Żołędź-Strzelczyk D., *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002.